

Egy páratlan és felülmúlhatatlan mű*

1. Szabó T. Attila egyedülálló méretű nyelvészeti munkásságában kétségkívül különleges jelentősége van „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-ának. Életéről, tudományos tevékenységéről tett önvallomásaiban maga is ezt tekintette főművének, s ahogy haladt előre az idő, egyre inkább erre összpontosította figyelmét, ez kötötte le gondolatvilágát és hallatlan munkakészségét. Ez a műve az – rengeteg más kitűnő teljesítménye közül –, amely a szűkebb szakmai figyelmet is kivételes mértékben keltette fel, számos részletes elemzést és egyúttal osztatlan elismerést kiváltva nemcsak a nyelvészeti, hanem a rokon tudományok művelőiből is. Számszerűségében még jóval nagyobb érdeklődést keltett a Tár megjelenése a szélesebb publicisztika terén, mindenekelőtt első kötete megjelenésekor, de persze minden további kötet esetében is, főként a szerző életében 1986-ig, majd a politikai vonatoktól is sarkallva 1990-ig. (Könyvészeti összeállításukat 1996-ig I. LŐRINCZI RÉKA: Erdélyi Múzeum 2001: 105–17.)

Nem kell tehát hozzá nagyobb jóstehetség, hogy mondhassuk: Szabó T. Attila nevét a magyar nyelvtudomány történetében mindenekelőtt a Szótörténeti tár fogja fémjelezni, persze egyéb sokrétű teljesítményeit sem feledve. És bizvást kijelenthető az is, hogy ha egyszer fölmérik Európa vagy netán a világ szótáriródmának történetét, nem hiszem, hogy megfelelően méltó helyet ne kapna benne – nyelvi elszigeteltségünk ellenére – ez a páratlan alkotás.

A Tár nyelvtörténeti és szótártörténeti jelentőségét magam is többszörösen méltattam és részletesen is taglaltam (l. főként: A magyar nyelvtörténeti kutatások kiemelkedő eseményéről: MNy. 1976: 39–47; Egy erdélyi tudós a magyar nyelvtudomány szolgálatában: MNy. 1997: 385–92). Apróbb szakmai fejtegetésekbe már csak ezért sem kívánok e helyütt belebocsátkozni. Inkább a mű két általánosabb vonatkozására tenném a hangsúlyt: egyrészt előzményének és folyamatos készülésének különleges körülményeire, másrészt a szótárirás történetében elfoglalt kivételes státusára. Előbb azonban közbeiktatásként hadd jelezzek egy Szabó T. Attilára, illetőleg tudományszemléletére és tudománykezelésére vonatkozó különlegességet.

Nincs még egy magyar nyelvész – talán a tőle nagyon tisztelt és szeretett Pais Dezső kivételével –, aki visszaemlékezéseiben csak megközelítően is annyit foglalkozott volna a tudományos kérdések vonatkozásában benne munkáló gondolatvilággal, törekvésekkel, szándékokkal, tervekkel, vívódásokkal, mint ő. Ezt a ritka tudományos hagyatékot, tudósi belső érzelmvilágot, töprengéseket, megoldási módok, okok és okozatok latba vetésének

*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Magyar Nyelvtudományi Társaság április 27-én centenáriumi emlékülést rendezett az Akadémia székházában Szabó T. Attila, a jeles erdélyi nyelvtudós születésének századik évfordulója alkalmából. Alább ennek előadásait közöljük. – A SZERK.

együttesét – nemegyszer önkritikus rezdülésekkel is – nyilván nem azért hagyta ránk, hogy bennük a vizsgált anyaggal vívódásait, azzal vajúadásait csak úgy egyszerűen, öncélúan megörökítse, pláne nem azért, hogy velük tudósként hivalkodjék. Világosan mások voltak ennek okai. Egyfelől alighanem azért történt ez így, mert mind szótáríróként, mind egyéb nyelvészeti témákban saját megoldási módjait szinte önmarcangoló jelleggel magában újra és újra latra vetette, s ha kellett, revideálta. Ezáltal másoknak, nyelvészársainak megerősítő vagy kétkedő kritikai észrevételeit is tudatosan igényelte, szinte kihívta. Mindezt az írásbeliséghez való erős vonzódása révén, nagy íráskészséggel vetette papírra, vagy mondta el egyszer-egyszer az őt kérdezőknek. Másfelől szinte teljes gondolat- és érzélemlilágát – az élet külső dolgait feledve – tudományos feladatai, témái kötötték le. „Nekem a tudomány az életet jelentette. Nekem azon túl nem volt semmi.” (MNY. 1988: 259). Ahogy az idő előrehaladt, úgy kapott egyre valóságosabb értelmet ez a visszaemlékezés. Lélektanilag is figyelemre méltó tudós hagyaték kerekedett ki mindebből, mely hozzásegít bennünket Szabó T. Attila emberi és szakmai világának, páratlan egyéniségének teljesebb megértéséhez.

2. Életében általában is, a Tár létrejöttében pedig különösképpen a kolozsvári Állami Levéltár, illetőleg a levéltári kutatómunka egészen különleges szerepet töltött be, amely tény elválaszthatatlan a Szótörténeti tár ügyétől. Szabó T. Attila mint fiatal, 19 éves teológus hallgató kezdett itt gyűjtögetni. A kiváló erdélyi művelődéstörténész, levéltár-igazgató, Kelemen Lajos édesítette bele ebbe a tevékenységbe, akit ő mindvégig mestereként tisztelt és rajongásig szeretett. Kelemen 1936-ban hivatalosan, levéltárosként vette maga mellé, s innen nevezték ki 1940-ben, Észak-Erdély visszatértekor a magyar nyelvészet rendkívüli egyetemi tanárává a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemre. 1944 végén rövid időre a levéltár igazgatójának is megteették, voltaképpen kirakatos fájdalomdíjként, miután a visszajövő román impérium a professzorságról lemondatta. Majd visszatérhetett tanári székébe – különféle politikai fogantatású nehézségeket átvészelve – egészen nyugdíjba vonulásáig.

A levéltárban eleinte inkább csak mélyen gyökerező kutatási hajlama és ezzel párosulva a fiatal kisebbségi értelmiségiben felkelt mély transzszilvanizmus vezetete őt a történeti Erdélyre és részben a Partiumra kiterjedő szó- és helynévgyűjtéshez: „a hajtóerő a nyelvnek és a népnek a feltétlen szeretete” – mondja ebbéli ösztönző tényezőjéről (MNY. 1988: 262). Hogy aztán hatalmas ívű mű nőhetett ki mindebből, azt a levéltári bűvárlat iránt benne hamar kialakult olthatatlan szenvedély, egy életre lenyűgöző ígázat fejlesztette ki. Számára a gyűjtőmunka nem időt rabló fáradozás volt, hanem intellektuális gyönyör, szinte templomi áhítatban eltöltött tevékenység. „Életem java része – emeli ki ide vágó vallomásaiban – a levéltári elvonultság mozdulatlan, sápadt csendjében telt el... a levéltári kutató a múltba kövült, emlékezteté merevült, de a látó szem számára újra zajlóvá pezsdülő élet forgatagába leselkedik bele úgy, hogy körülötte eltűnik a ma, és a múlt kavargó életének izgalmas, kandi szemlélése közben a szereplő személyek ajkán, tollán elámító, veretes nyelvi gazdagságban suttog, beszél, kiált felé a múlt. Hozzá, neki, ha van füle a hallásra.” (VálTan. 1: 15.) Átélt-e valaha valaki így a levéltári kutatómunkát, írt-e szebben a nyelvtörténeti gyűjtés örömeiről? Tréfásan, de a valóságot mégis híven tükrözően jegyezte meg később erről a gyűjtésbe való belefeledkezéséről: „[egyetemi] előadásaim után rendszerint a levéltárba mentem, és ott pihentem ki az előadás fáradalmaim” (MNY. 1988: 266). Szinte humorosan megható, amint megfeszített szótárszerkesztő munkájának dandárja közben, majdnem nyolcvan éves korában arról panaszkodik, hogy nem jut elég ideje a levéltárban kutatni: „nagyon nagy hibám, hogy sajnos nem tudom csak a szótár szerkesztésére összpontosítani erőimet, mert ugye a levéltár nekem nagyon, nagyon kedves, de most már azért kevesebbet jutok oda. Megtörténik, hogy egy héten csak kétszer megyek el.” (uo. 264).

3. Önfeledt örömben folyt levéltári kutatása nem vált öncélúvá. Hamar felismerte, hogy irdatlan mennyiségűvé növekedő gyűjtése monumentális nyelvtörténeti szótárrá fejleszthető. A szótárszerkesztés megkezdésekor, majd folyamán kellett viszont szembesülnie az adatmennyiség egyre növekvő és egyre nyomasztóbb terhével. Amikor az ötvenes évek vége felé először láttam dolgozósobájában a mennyezetig felpakolt dobozok töméntelen sokaságát, amelyek egész szövegrészeknek a levéltárból kiírt papírlapjait (nevezetében „céduláit”) tartalmazták, ezek számát mintegy százezerre becsülte. A hetvenes évek elejére a szótár első négy kötetében felhasználandó adatlapokat fél millió körül határozta meg, ugyanakkor az egész műre vonatkozóan számukat egymillió körülire tette (SzT. 1: 15). A *K* betű egyedül fél millió adatának megszerkesztésekor már úgy látta, hogy a tőle akkor tervezett tíz kötet adatmennyisége öt millió körül lesz (MNY. 1988: 262). Számítsuk hozzá mindehhez, hogy most a 12. kötetnél tartunk. Ez a mennyiség fölülmúlja az Akadémiai Nagyszótár úgynevezett régi, 100 év alatt nagyon sokaktól gyűjtött anyagát, amely a diakronia szempontjából különösen fontos XVIII–XIX. századi adatokat tartalmazza, s öt millió cédulára becsülhető (ehhez járul persze az új Nagyszótárban az utóbbi egy-másfél évtizedben gyűjtött, főként a XX. századi nagy szóanyag). És akkor az egybevetésben még nem szóltunk a két mű forrásminőségben és filológiai értékben adott különbségeiről.

Hogy mindezzel képes volt, azt érdekes kettősség körítette. Labilis idegrendszeret hordozott, egy ízben ez szinte válságos egészségi helyzetbe kerítette. Más oldalról viszont erős testalkata, amelyet rendszeres természetjárással, hegyet-völgyet átszelő kirándulásaival még szisztematikusan edzett is, egészségi nehézségein jól átségtette. Óriási munkabírása ellenére is látszott, és ennek önmaga megvallotta teljes tudatában volt, hogy szótári vállalkozásának terhei túlnövik erejét, életlehetőségeit. Leendő szótárának már a kezdeti anyagrendezési szakaszában, 1956-ban segítségért kiált (I. Pais-Eml. 46), de még az 1975-ben megjelent 1. kötet anyagának mozgatása, válogatása is jóformán csak – miként nevezte – „családi vállalkozásban” volt kivihető. Mintegy 20 évig, 1966-tól haláláig tartó tényleges szótárszerkesztő, szótáriró munkáját – megszakítatlan levéltári gyűjtése mellett – csodálatos aszkézissel végezte: két óra ebéd utáni pihenő kivételével reggel 5-től este 11-ig dolgozott (I. MNY. 1988: 259). Hogy mennyire összekötődött élete a szótár körüli ügyködéssel, annak szomorú jelképe: a tragikus halál a munkatársaival az egyetemen tartott szerkesztési értekezletre mentében érte.

Hála Istennek, az a szeretet és segítőkészség, amely barátai, tanítványai részéről körülvette, szótárának ügye egyre fokozódó támasztékká, majd továbbvivőjévé teljesedett ki. Segítőinek sokaságát nincs itt mód külön-külön, név szerint mind kiemelni. De azt hiszem, legfontosabb segítőtársai – akik közül többen már nincsenek az élők sorában – mindnyájunk köszönetét kiérdemlik ez ünnepi alkalomból, Akadémiánk és Társaságuk színe előtt is: Vámszer Márta és Kósa Ferenc főszerkesztők, Nagy Jenő, Zsemlyei János, Gergely Piroska, Kiss András főmunkatársak, és nem utolsósorban a technikai ügyekben végig mellette álló hű feleség, Csáti Éva, valamint ikertestvére, Szabó T. Judit.

Az az emberfeletti teljesítmény, amit a Szótörténeti tár anyaggyűjtése és szerkesztése során felmutatott, igazán csak úgy regisztrálható és értékelhető, ha belehelyezzük óriási méretű nyelvtudományi munkásságának egészébe. A mondottakhoz tegyük hozzá hat évtizedet átfogó publikációinak mintegy ötezer lapot kitevő hétkötetes gyűjteményét, mely egzakt nyelvtudományi, irodalomtudományi, tudománypopularizáló, nyelvemlék-munkásságát tartalmazza (Válogatott cikkek, tanulmányok. Bukarest, Budapest, 1970–1988.). Gondoljunk még a Kalotaszeg helyneveinek testes kötetére (Kolozsvár, 1943.). És semmiképpen ne feledkezzünk meg Erdély történeti helynévanyagának kb. 1 millió adatot tartalmazó kéziratok gyűjteményéről, mely szerencsére középtévével gondozott talált HAJDÚ MIHÁLY személyében: az egy-egy erdélyi megyét tartalmazó postumus kiadványsorozat sorra-rendre jelenik

meg napjainkban. Nem volt még egy magyar nyelvész, akinek publikált összteljesítménye mindezt méreteiben megközelíthette volna!

Hogy „közben” mi minden tellett még ki belőle, hadd utaljunk 31 éven át végzett egyetemi tanári tevékenységére, benne is elsősorban a nyelvészet körébe vonzó, jelentékeny eredményességű tanítványnevelő képességére, élőnyelvi–nyelvjárási gyűjtéseire, moldvai nyelvjáráskutató útjaira. Mindenekelőtt pedig annak az ő számára valószínűleg legkedvesebb, közéleti múltjában pedig föltétlenül legaktívabb időszakára, az 1940 és 1944 közötti évekre, amikor a maga teljességében bontakozott ki nagy szervező képessége az Erdélyi Tudományos Intézet egyik vezetőjeként, az újra megindított Erdélyi Múzeum sokat újító, kiváló szerkesztőjeként, a debreceni Magyar Népryelv Csúry Bálint melletti társszerkesztőjeként stb.

4. Mindezek mellett a lélegzetelállító dolgai mellett készült az a szótár, amelynek eddig főként munkálatának előzményeire, külső körülményei övezte problematikájára utaltam. Magától értetődően felmerülnek azonban a kész művet magát jellemző, a témában nagyon figyelemre méltó minőségi szempontok is. Ezek hatalmas tárházát persze e vonatkozásban is csak érinteni lehet, részletezni nem.

Nyugodtan ki lehet jelenteni mindenekelőtt, hogy hazai viszonylatban a Szótörténeti tár szinte minden olyan szótárismérvi összetevőben, melyet magára vállalt, jelentékenyen túlhaladja elődeit, nemcsak a szűkebb nyelvtörténeti jellegűeket, de minden másfajta társát is. Nemzetközi viszonylatban is föltétlenül unikumnak számít: ilyen széles spektrumú, számos tudományszakot tápláló és ilyen filológiai apparátusú tudományos szótárt az anyaggyűjtéstől a feldolgozásig egy személy még nem készített.

Fontos momentum, hogy a szótár egybeállításának elvi és gyakorlati problematikáját nem a mű elkészülte után fejtegette, nem utólag magyarázta, mint ez több társmű esetében tapasztalható, hanem a szótárszerkesztés hagyományait is latra vetve, a szerkesztésben adódható feladatokat, megoldási módozatokat, szép számú saját ötletű újdonságait előre vetítve, önmagával megvitatva tárja elénk (l. pl.: Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhelykérdései: Pais-Eml. 69–77 [1956.]); Egy erdélyi szótörténeti tár szerkesztése közben: MNy. 1969: 403–17; Tájékoztató: SzT. 1: 11–8; vö. még Szabó T. Attila vallomása életéről, munkásságáról: MNy. 1988: 258–70 [postumus közlemény, kelt 1986-ban]).

Munkája öt évszázad erdélyi művelődéstörténetének enciklopédiája a szavak vallomásának tükrében. Mint pontosan fogalmazza: „A nyelvtudomány érdeklődési körén túl azonban történeti anyagot szándékozik nyújtani, szállítani minden olyan tudomány számára, amely a történetiség igényével vizsgálja az érdeklődési körébe került kérdéseket” (SzT. 1: 12). Művében egy nagy kiterjedésű magyar nyelvrégió tárul fel: a történeti Erdély, hozzávéve Kelet-Szatmárt (Kóvár vidékét), Máramarost, Közép-Szolnokot. Ugyanakkor átfogó magyar nyelvisége mellett ez az a tipikus terület, ahol három, más-más nyelvcsaládba tartozó nyelv ütközik, illetőleg áll kölcsönhatásban egymással. Ezek nyelvi és a mögött levő kulturális helyzetét és interferenciájukat – saját bevallott nyelvi purizmusának teljes ellentételezésével – a legnagyobb objektivitással tárja föl. E bemutatott nyelvi konvergenciához hozzá kell még számítani a sajátos erdélyi latinitás széles spektrumának kibontását, nagyszerű anyagot szolgáltatva a magyarországi latinsággal való összevetéshez és annak kiegészítéséhez.

Eddig nem látott bőségét találjuk a Tárbán a szavak, szókapcsolatok, szólások időbelileg és területileg tüzetesen dokumentált halmazában, szövegkörnyezetükkel, grammatikai és szemantikai jegyeik pontos meghatározásával. Az elvileg csak köznévi szintű szóadatok rengeteg helynévi megfélelőt hoznak előtérbe, és fordítva: helynévi adatok sorozatban egészítik ki a köznevek időbeli, területi, alak- és jelentésbeli jellemzőit. Eddigi nyelvtörténeti szógyűjteményeinket messzi felülmúló erénye a Tárnak, hogy az alacsony,

köznépi szintű írásbeliséget és mögötte nyilván a népi előbeszéd tükröződését a maga műfaji, tematikai, stílári kötöttségeivel jeleníti meg, nagy filológiai hűséggel, ugyanakkor ésszerű grafikai egyszerűsítésekkel.

Szabó T. Attila szótárának a használati segítés, könnyítés, gyakorlatiasság szempontjából is vannak számottevő újításai. A legfontosabb közülük az, hogy szakít a minden magyar előzményét valamilyen fokon jellemző etimológiai alapú címszó- és alcímszó-kezelés elvével, az úgynevezett szócsaládosítás, címszóbokrosítás megoldásaival. Ezzel a fogásával külön-külön szóegyedként, azaz külön címszóként, szigorú betűrendbe téve közli anyagát, teljesen elválasztva egymástól az azonos alapszó összetételeit, származékait, megszilárdult ragos alakulatait, igeneveit stb. Az egyes szóegyedekre gyakran jellemző nagytömegű adatközlés is rákényszeríti erre, de a lényeges mindebben az, hogy az adatok sokaságában nagyon megkönnyíti az adott lexéma gyors megkeresését és csupán legszorosabb tartozékai (alak, jelentés, időbeliség, területiség stb.) számbavételét.

Szabó T. Attila „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-a lényegében minden olyan igényt kielégít, amely saját műfajától a ma és a jövő követelményei szerint elvárható. Lényeglátóan találta fején a szöveget, amikor – látva szótára munkálatainak jó előrehaladását – így nyilatkozott: „lehet rosszabb szótárt szerkeszteni, mint az enyém, de nem illik! És nem ajánlatos.” (MNy. 1988: 263). Ez a figyelmeztetés – úgy vélem – ma sem teljesen időszerűtlen.

5. A jövőre vonatkozóan két dolgot szeretnék még röviden megemlíteni. A Szótörténeti tárat alkotója nem öncélú vállalkozásként hozta létre, hanem szándéka és reménye szerint olyan alapanyagként, amely további, feldolgozó jellegű kutatások ösztönzője, kihívója kíván lenni. Igaz ugyan, hogy a szótár eljövendő időtlen idők kutatóihoz szólhat, mégsem árt talán hangsúlyozni, hogy közelesen megjelenendő 13. kötete részben évtizedes múltú kötetek sorára néz vissza, melyek már páratlan értékű, filológiai elsődrendű adattömegükkel alapanyagul szolgálhatnak, dús tematikát kínálnak különböző rendű, jellegű feldolgozó-soknak. Nem lehet azt állítani, hogy elsősorban Szabó T. Attila tanítványai köréből kikerülő kutatók különféle résztémákban ne használták volna ki már eddig az eléjük táruló lehetőségeket, hazai nyelvészeink azonban még inkább csak szemelgettek az anyagból. Pedig a Tárból kiáltóan kínálkoznak például – hogy klasszikus (hagyományos) nyelvtudományi témákról ne is szóljak – manapság jobban preferált, „divatosabb” kérdéskörök akár szélesebb távlatú feldolgozási lehetőségei is. Így bőven adódhatna mód mind történeti, mind leíró szempontú témák feldolgozására a pragmatika, a szociolingvisztika, a nyelvek közötti interferencia, a szövegtan, a grammatikai vonzatok vizsgálata és hasonlók terén.

Erdélyi kollégáink dicséretes kezdeményein túl azért szölok itt nyomatékkal a hazai, főként szintetikus vizsgálatok érdekében, nehogy a Tár is – nyelvtudományunk komoly hiányosságaként – abban a sanyarú sorsban részesüljön, ami nem egy hasonlóan felkínálkozó nagy adatgyűjteményünknek kijutott. Elég e vonatkozásban akárcsak „A magyar nyelvjárások atlasza”-nak utóéletére céloznom, egy jeles kivételtől (IMRE SAMU feldolgozásától) eltekintve.

Bármennyire széles publicisztika kísérte is a Tár készülését, vannak tudománytörténetének, pontosabban külső tényezőktől is befolyásolt sorsának olyan szakaszai, egykori mozzanatai, amelyeknek szereplői vagy tanúi ilyen-olyan okokból rejtve maradtak. Ezek a szinkroniában még felfedhetők, az idők távlatában azonban már nem pótolhatók, elsikkadhatnak vagy éppen elferdülhetnek. Ilyen fehér foltok elsősorban annak az évtizednek az eseményeiben, szereplőiben adódnak, amikor a mű kiadása elakadt, majd más viszonylatban, meghatározó tárgyalások során újra kezdődött. Lehette talán bővebb tájékoztatást kapni azokról a körülményekről is, amelyek a szerző halála után a szerkesztés továbbvitelének elvi és munkaszervezési ügyeiben fölmerültek.

6. Végezetül engedjen meg nekem a tisztelt hallgatóság egy szubjektív megjegyzést. Szabó T. Attilával közeli földiek vagyunk: ha nem is egy időben, de mindketten egyazon városban, Désen tanultuk meg anyanyelvünket; továbbá egyetemi hallgatóként az ő mesteri egyénisége tett tanítványává, illetőleg lettem általa nyelvészé; végezetül a későbbiek során szoros, meleg barátság kötött össze bennünket, mely alkalmat adott számomra hősi életküzdelme folyamatos szemléletére. Ilyenformán bizvást akár pozitív elfogultság munkálhatna bennem, amikor róla és művéről látszólag túlzó dicsérő jelzőkkel szólok. Ám teljes tudományos meggyőződéssel vallhatom, vállalhatom, amiket itt elmondtam. Elmondtam az alkotó tudósról, akit természetesen nemcsak szótára, hanem egész életműve alapján a mindenkori magyar nyelvtudomány legnagyobb alakjai közé sorolok; és a rendkívüli emberről, akinek emlékét csak a költő szavával tudom magamban méltón felidézni: „fennmarad s nőttön nő tiszta fénye, amint időben, térben távozik”.

BENKŐ LORÁND

An unequalled and unsurpassable achievement

The Transylvanian Hungarian Historical Dictionary is an outstanding piece of work even within Attila T. Szabó's oeuvre of unparalleled dimensions. In his various accounts of his own life and scholarly activities, he regarded that dictionary as his chef-d'oeuvre himself; as time passed, he increasingly concentrated his attention, thought and energy on it. Among his many other superb achievements, this was the work that commanded attention in professional circles to an exceptional extent, calling forth a number of detailed reviews and analyses as well as favourable recognition from all quarters, linguists and representatives of neighbouring disciplines alike. (The dictionary is still being edited and published, Volume 13 is forthcoming soon.) This talk presents Attila T. Szabó's life and work, including personal memories of the speaker, with the Dictionary in the focus of attention. Its national and international significance is briefly discussed and its interdisciplinary character is emphasized.

LORÁND BENKŐ